

Justyna Perkowska
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Poznań

ZRÓŻNICOWANIE LEKSYKI DOTYCZĄCEJ UPRAWY ZIEMNIAKA W JĘZYKU MIESZKAŃCÓW WSI WIELKOPOLSKICH

Dynamika zmian warunków życia, a przede wszystkim sposobu gospodarowania, mieszkańców wsi ma swoje odzwierciedlenie w ich języku. Często podnoszone głosy o zaniku gwar są wystarczającą zachętą do bliższego przyjrzenia się procesom językowym zachodzącym w tym środowisku. Jednym z realiów wiejskiego życia jest gospodarka rolna, w niej zaś uprawa ziemniaków. W niniejszym artykule oglądowi poddany będzie współczesny stan słownictwa związanego z tym polem tematycznym. Terenem obserwacji czynię cztery wsie reprezentujące różną przynależność dialektalną (poddialektalną): centralną, wschodnią, zachodnią i południowo-zachodnią część Wielkopolski.

Materiał poddawany analizie¹ – z mikropola tematycznego ZIEMNIAK – pozyskiwany był w terenie zgodnie z zasadami przyjętymi w Zakładzie Dialektologii Polskiej UAM (Sierociuk 2003). Podstawowa warstwa słownictwa rejestrowana była w latach 1998–2006; rozmowy z informatorami reprezentującymi różne pokolenia²

¹ Zbiory własne oraz prof. dra hab. Jerzego Sierociuka.

² Objasnienia do skrótów nazwisk informatorów: Adamów: p. II 1921-45: [WoS] – kobieta ur. 1926, [MaZ] – kobieta ur. 1941 (38 lat w Adamowie – kolonii (Splawie)), [PuB] – mężczyzna ur. 1942; p. III 1946-70: [PuA] – kobieta ur. 1947 (od 1967 r. w Adamowie), [KuW] – mężczyzna ur. 1952 w Osieczy (ok. 20 lat w Adamowie), [KaP] – mężczyzna ur. 1960, p. IV 1971-95: [KaE] – kobieta ur. 1974 (ok. 15 lat w Adamowie), [OrE] – kobieta ur. 1972; Baranówko i Sowinki: p. II 1921-45: [MiZ] – mężczyzna ur. 1926, [RaA] – mężczyzna ur. 1931; p. III 1946-70: [MiJ] – mężczyzna ur. 1964, [MiG] – kobieta ur. 1966; Bukówiec Górny: p. I ur. przed 1920: [SbW] – kobieta ur. 1917, [PoJ] – mężczyzna ur. 1919, [SbE] – kobieta ur. 1920, [SoW] – kobieta ur. 1920; p. II 1921-45: [DoS] – mężczyzna ur. 1921, [SwS] – kobieta ur. 1922, [MaF] – mężczyzna ur. 1922, [SiJ] – kobieta ur. 1923, [SzA] – kobieta ur. 1923, [SzJ] – mężczyzna ur. 1925, [SoA] – kobieta ur. 1928, [MiP] – kobieta ur. 1929, [MaE] – kobieta ur. 1929, [SiE] – mężczyzna ur. 1929, [SiZ] – kobieta ur. 1934, [LiE] – kobieta ur. 1935, [GrP] – kobieta ur. 1944; p. III 1946-70: [GuB] – mężczyzna ur. 1946, [BaK] – kobieta ur. 1947, [MaD] – kobieta ur. 1955, [SaK] – kobieta ur. 1955, [MaH] – mężczyzna ur. 1955, [WoS] – mężczyzna ur. 1959 (18 lat w Bukówcu), [WoM] – kobieta ur. 1959, [DrZ] – kobieta ur. 1962, [SiJ] – mężczyzna ur. 1970; Dąbrówka Wlkp.: p. II 1921-45: [NiF] – mężczyzna ur. 1924, [NiA] – kobieta ur. 1924, [MaH] – kobieta ur. 1925, [BuB] – mężczyzna ur. 1928, [NiL] – kobieta ur. 1929, [NeA] – kobieta ur. 1929; p. III 1946-70: [BuA] – kobieta ur. 1948, [MaE] – kobieta ur. 1954, [ZuM] – kobieta ur. 1954,

przeprowadzone zostały w następujących miejscowościach: Adamów (gm. Golina, pow. koniński), Baranówko i Sowinki (gm. Mosina, pow. poznański) – traktowane jako jeden punkt badawczy, Bukowiec Górny (gm. Włoszakowice, pow. leszczyński), Dąbrówka Wielkopolska (gm. Zbąszynek, pow. świebodziński). Prezentowany materiał stanowi fragment większego zbioru leksykalnego, o czym mowa w dalszej części artykułu.

Leksyka z pola ZIEMNIAK w gwarach wielkopolskich była gromadzona głównie z myślą o opracowaniu atlasowym (Sobierajski, Burszta 1982); materiał ten pochodzi z połowy i końca lat 70. Przyjęte wówczas założenia metodologiczne nie uwzględniały konieczności śledzenia wewnętrznego zróżnicowania języka mieszkańców badanej miejscowości. Podobnie rzecz się ma z ujęciami innych autorów: (Basara i Basara 1992) na materiale z lat 60. oraz w artykule (Kownacki 1979) – materiał z lat 70. Swoistym kontekstem dla tych materiałów są monograficzne opracowania gwar wielkopolskich autorstwa M. Gruchmanowej *Gwary zachodniej Wielkopolski* (1970), H. Nowaka *Gwary południowej Wielkopolski* (1982) i Z. Zagórskiego *Gwary północnej Wielkopolski* (1967). Starszy materiał porównawczy odnajdujemy w tekstach gwarowych publikowanych m.in. przez Z. Sobierajskiego (1985; 1990; 1995).

Przystępując do analizy materiału dialektalnego, należy mieć na uwadze specyfikę funkcjonowania gwar w ogóle. Gwary reprezentują tradycję ustną, zatem brak tu opracowań o charakterze standaryzującym. Z drugiej strony warto przywołać sąd Z. Topolińskiej uznającej dialekt za produkt rozwoju niekontrolowanego (Topolińska 1992: 251). Wydaje się też oczywiste, że przed dialektologią stoją nowe zadania, wymuszane m.in. zmianą warunków życia i gospodarowania na wsi (Sierociuk 2005).

Opis współczesnego funkcjonowania leksyki mikropola wskazanego w tytule jest głównym celem tego artykułu. Materiał ilustrujący nazewnictwo związane z ziemniakiem (jego uprawą i stosowanymi narzędziami) w badanych punktach wykazuje znaczne zróżnicowanie leksykalne, warunkowane czynnikiem pokoleniowym, jak i geograficznym³ – to pierwsze uwarunkowanie jest dla mnie najważniejsze.

Przejdźmy do przeglądu materiału pozyskanego w terenie.

I. Prace wykonywane przy uprawie ziemniaków

1. ‘wrzucać ziemniaki do ziemi’⁴

Powszechna jest odpowiedź *sadzić* A [WoS; KuW, KaP], BS [RaA; MiJ, MiG], BG [SbW; SzJ, MHP, MaF, MaE; BaK], D [NiŁ, BuB; MaE]; inne określenia to: *wsadzić* A [WoS; KaP; KaE], *wysadzić* BS [MiZ], *posadzić* BG [GuB].

[DuR] – kobieta ur. 1955, [WiW] – mężczyzna ur. 1955, [SeH] – kobieta ur. 1956, [BuS] – mężczyzna ur. 1959, [SeZ] – mężczyzna ur. 1962.

³ Dobór punktów badawczych położonych w różnych rejonach Wielkopolski nie jest bezpośrednio warunkowany chęcią ukazania zróżnicowania geograficznego. Chodzi tu jedynie o śledzenie tendencji o charakterze ogólnym.

⁴ Odpowiedzi podaję w formie bezokolicznika lub – w przypadku rzeczownika – zwykle w M l.p., przy czym wielkimi literami oznaczałam nazwy punktów: A – Adamów, BS – Baranówko i Sowinki, BG – Bukowiec Górny, D – Dąbrówka Wielkopolska. W nawiasach kwadratowych średnik sygnalizuje odrębne pokolenie respondentów, dywiz oznacza brak poświadczenia lub poświadczenie negatywne, ukośnik natomiast oddziela rozmaite realizacje tej samej nazwy.

2. 'wydobywać ziemniaki z ziemi'

We wszystkich miejscowościach padła odpowiedź: *kopać / k^uopać* A [WoS, MaZ; PuA, KaP/-], BS [RaA/-], BG [SoW; SwS, SzJ, ŚlZ; GuB, MaD, MaH, WoS, BaK/-], D [BuA, MaE/ SkJ]; w 3 miejscowościach powtórzyła się nazwa *zbierać / zbierać*: A [PuA, KaP/-], BG [SoW; DoS, SwS, MaF; MaH, BaK, SaK/SoW; MHP, LiE], D [NiŁ]; w 2 miejscowościach *wykopać* BS [RaA], BG [DoS, MHP; WoS] oraz *ukopać* A [PuA], BG [SbW]. Oprócz ww. pojawiły się odpowiedzi: *wyhakiwać* BG [WoS], *wykwierlać* BG [MaH] – obydwie określenia od narzędzia lub maszyny służącej do wykonania czynności (zob. niżej punkt 3). Ponadto: *zbierać pyry* A [MaZ], *kopać pyrki / kopać ziemniaki / wybierać pyrki* BG [SzJ], *pyry kopać* D [MaE], *bulwy kopać* D [BuA], *kopanie bulwów* D [BuA].

3. 'wykopywać ziemniaki ręcznym narzędziem'

W 3 miejscowościach padła odpowiedź: *wykopać / wyk^uopać* A [PuA; OrE/-], BS [MiZ; MiJ, MiG/-], D [-/SkJ]; w 2 miejscowościach: *hakać* A [WoS; OrE], BG [SzA, SzJ, MHP] oraz *wyhakać / wyhakiwać* BG [SbW/WoS] i D [SkJ, WiW/-]. Ponadto: *dziobać / dziabać* A [OrE/-], BS [-/MiZ, RaA], *rwać* BS [MiG], *wyradlać* BS [MiZ].

4. 'okres wykopywania ziemniaków':

Powszechnie mówi się *wykopki*: A [WoS; PuA, KaP; KaE], BS [MiZ, RaA; MiJ, MiG], BG [SbW, SoW; MaF, MHP, MaE; MaD, MaH, WoS, BaK, DrZ, WoM], D [NeA, SkJ; BuA, MaE, ZuM], ale też: *zbiór* BS [MiJ] oraz w BG: *kopanie pyrów* [DrZ], *kopanie kartofli* [SoW], *wykopki kartofli* [SoW], *szefle* [MHP], *ziemniaczane żniwa* [SbW].

II. Nazwy narzędzi, maszyn, środków transportu

1. 'maszyna do sadzenia ziemniaków'

We wszystkich punktach powtórzyła się nazwa *dołownik / dółownik / doływnik*: A [KuW, KaP/-/-], BS [MiZ], BG [MaF, ŚlJ, SzJ, MHP; GuB, WoS, BaK/-/-], D [NiŁ, NiF, MaH; MaE, SeZ/SkJ/NiŁ]; mieszkańcy 3 wsi podali odpowiedź *sadzarka*: A [KuW, KaP], BS [MiZ; MiJ, MiG], BG [MaE; BaK], D [NiF, MaH].

2. 'urządzenie do robienia rzędów, w których rosną ziemniaki'

Powszechnie jest *radło / radło^e*: A [WoS; PuA, KuW, KaP/-], BS [MiZ; MiJ], BG [SbW; SzA, SzJ, MHP, LiE; GuB, MaH, WoS, BaK/-], D [NiŁ, MaH; SeH, ZuM/SkJ]. Z trzech miejscowości mamy potwierdzenie dla nazwy *opylacz / opelacz*: BS [MiG]/BG [SoW], D [-/ MaE] ponadto w BS: *obsypnik* [RaA], *obradlacz* [MiG], *kultywator* [MiG].

3. 'ręczne narzędzie do wykopywania ziemniaków'

Dominuje *haczka*: A [PuA, KaP; KaE], BS [MiZ], BG [SbW, SoW], D [NiŁ, MaH]; często występuje *dziabka*: A [MaZ, PuB; PuA, KuW, KaP; KaE], BS [MiZ; MiG],

BG [SzJ] oraz *haka*: A [PuA; OrE], BG [SbW, SbE, SoW; SwS, MaF, SzA, SzJ, MHP; MaH, WoS, BaK], D [NiF, BuB, NiŁ SkJ, NeA; MaE, BuA, SeZ, ZuM], potwierdzona także w wyrażeniu *haka do pyrek kopania* D [BuB]. Prócz powyższych w Adamowie notowałam: *graczka* [WoS, MaZ, PuB; KaP; KaE, OrE], *graka* [WoS, MaZ; PuA], a w Bukówcu Górnym: *motyka* [SzJ; MaH].

4. ‘pojemnik na ziemniaki’

Powszechna jest nazwa *koszyk / k^uoszyk*: A [MaZ; PuA, KuW, KaP; KaE/-], BS [MiZ, RaA; MiJ, MiG/-], BG [SbW, SbE, SoW; SzA, SzJ, MHP; MaF, MaH, WoS, BaK/SzJ], D [NiŁ, NeA; SeZ, ZuM/SkJ] oraz *koszyg do ziemniaków* BG [SbW]; rzadziej notowałam *kosz* BS [MiG], BG [MaH, WoS], D [SeZ]. Sporadycznie padły określenia: *kószka* BS [MiZ; MiJ, MiG] oraz *wiadro* BG [SzJ].

5. ‘wóz do przewożenia ziemniaków’

Najczęściej jest to *wóz*: A [WoS, MaZ; KuW, KaP], BS [MiZ, RaA; MiJ], BG [SbW, SoW; SwS, SzA, SzJ, MHP; MaH, WoS, BaK], D [SkJ; MaE]; na pytanie o ten desygnat uzyskałam także odpowiedź: *przyczepa*: A [WoS, MaZ, PuB; KuW, KaP], BS [MiZ], BG [MHP], D [SkJ; MaE]. Synonimicznie używano określeń: *hela / hel* oraz *kasta / k^uosta / kosta*, mianowicie: *hela / hel* w punktach A [WoS; KaP, KaE/-] i BG [SzA, SzJ, MHP, ŚIZ; MaH, BaK/SwS], zaś *kasta / k^uosta / kosta* w BS [MiZ, RaA/-/-] i D [NiŁ/WiW/SkJ; ZuM].

6. ‘maszyna do kopania ziemniaków’

We wszystkich wsiach istnieje nazwa na ten sam desygnat: a) *kombajn* i b) *kopaczka* (często w złożeniach), ale znanych jest też wiele innych nazw. Pozyskany materiał jest bogaty i bardzo zróżnicowany:

a) nazwy ‘kopaczek’

–*figaczka* A [KaP; KaE]; *figaka* BS [MiZ, RaA; MiG]; *figa* BG [SzJ]; *gónicha / gónicha* A [WoS, MaZ; KuW/ MaZ; PuA, KaP; KaE], BS [-/MiJ], BG [SbW, SoW; SzA, SzJ, MHP, LiE; GuB /-]; *kartoflarka* BS [MiZ], BG [SzJ, SzA]; *kopaczka* A [MaZ; PuA, KuW, KaP], BS [MiJ, MiG], BG [MaF, SzJ, MaE; WoS, BaK], D [MaH; BuA]; *kopaczka gwiazdowa* A [KaP]; *kopaczka konna* A [KaP]; *kopaczka do pyrów* BG [WoM]; *kopaczka do kartofli* D [WiW]; *koparka* BG [DoS, LiE], D [NiŁ; SeH]; *kwyrla / kwerla* BG [SoW, SwS; DoS, SzJ, MaE; GuB, BaK/SwS], D [NiF, NiŁ, NeA]; *kwyrlaja* BG [BaK]; *kwerlejka* BG [MaH]; *maszyna do kopania pyrek* BG [MHP]; *maszyna do bulwów* D [SkJ]; *maszyna do bulwów kopania* D [NiF; ZuM]; *mašina do kopania bulwów* D [NiŁ]; *mašina z kwyrkami* D [MaH, SkJ; DuR, WiW].

b) nazwy ‘kombajnu’

kombajn A [WoS, MaZ, PuB; PuA KuW, KaP; KaE, OrE], BS [RaA], BG [SbW, SoW; MHP], D [SeH, SeZ]; *kombajn do ziemniaków* D [SeH, SeZ]; *ko^mbajn* BS [MiZ; MiG]; *kómbaj* [SbW; MHP]; *kómbajn* [MHP].

III. Nazwy części ziemniaka oraz nazwy związane z polem przeznaczonym pod jego uprawę

1. 'podziemna część krzaka ziemniaka'

We wszystkich punktach powtórzyło się 5 różnych typów nazw: *bulwa*: A [MaZ, PuB; PuA, KuW, KaP; KaE], BS [RaA], BG [MHP], D [MaH, NiF, NiŁ; DuR, SeH, BuS, SeZ MaE], *kartofel*: A [WoS, MaZ, PuB; KuW, KaP; KaE, OrE], BS [RaA], BG [SoW; SzJ, MHP], D [NiF, NeA, BuB, NiŁ], *pyra*: A [MaZ, PuB; KaP; KaE], BS [MiZ, RaA; MiJ, MiG], BG [SoW; MaF, SzA, SzJ, MHP, ŚIZ, LiE; WoS, BaK], D [SkJ; MaE, SeZ], *pyrka*: A [PuA], BS [RaA], BG [PoJ, SoW; DoS, MaF, SzA, SzJ, MHP, LiE; GuB, MaD, DrZ], D [NiF, BuB], *ziemniak / zimniak*: A [WoS, PuB; PuA, KaP/KaP], BS [MiZ, RaA; MiJ, MiG/MiZ, RaA], BG [PoJ; MaF, SIJ, SzJ, MHP, ŚIZ; GuB, MaD, MaH, BaK/SbW, SoW; DoS, MaF, SIJ, SzJ, MHP, LiE; MaH, WoS, BaK, SaK], D [SeZ, WiW, ZuM/SeH]; prócz tego: *ziemniaczek* A [PuA], *ziemniok* BG [SzJ], *kartofla* D [BuB].

2. 'nadziemna część krzaka ziemniaka'

We wszystkich punktach funkcjonuje nazwa *krzak / krzok*: A [PuB; PuA; OrE/-], BS [MiZ], BG [SzJ/SbW; BaK], D [NeA; BuA, MaE/NiŁ; MaE, ZuM] oraz *leⁿta/tyⁿta*: A [WoS; PuA, KaP; KaE/MaZ, PuA, KuW], BS [MiZ; MiJ, MiG/RaA], BG [SzA; MaH/SbW, SoW; SwS, SzA, SzJ, MHP, LiE; MaH], D [MaH, NiF, NeA; SeH, SeZ/MaH, NeA, SkJ; MaE, WiW], *leⁿcina/tyⁿcina*: A [PuB, KaP/-], BG [MaH, BaK/SIJ, MHP; MaH, WoS, BaK]. Typy rzadsze: *lodyga*: A [PuB], BG [WoS], *krzaczek* BS [MiZ], *kierzek* BG [SwS, SzA], D [MaH, NiF, BuB, NeA; MaE] oraz z BG: *leⁿciska* [SzJ], *loⁿta / lóⁿta* [SzJ, MHP/SzA, SzJ, MHP, LiE], *tyⁿa* [MaE], *tyⁿty^j* [SbW; SzA], *tyⁿciny^j* [SbW] oraz z D *leⁿczyzna / tyⁿczyzna / tyⁿcina* [NiF, NeA, NiŁ/SkJ/MaH], *leⁿt* [BuB], *nać* [NiF, BuB].

2. 'ziemniak przeznaczony do sadzenia'

Bezwzględnie notowane były nazwy: *sadzeniak / sadzynieak / sadzeniok*: A [PuA, KaP; KaE/MaZ/KuW], BS [MiG], BG [SzJ, MHP/SzJ], D [BuB] oraz *sadzonka / sadzónka*: A [PuA, KuW/MaZ; KuW], BS [MiG], BG [SbW; SzJ, MHP; WoS, BaK, DrZ, WoM/ SoW; SwS, SzJ, MHP, LiE], D [NiF, SkJ; MaE, SeZ/MaH, NiŁ, SkJ; ZuM]. W dwu miejscowościach informatorzy pytani o nazwę ziemniaka przeznaczonego do sadzenia podawali nazwę odnotowywaną także w znaczeniu 'stary ziemniak, z którego wyrósł krzak' – *matka*: BS [RaA], BG [SoW; SzJ]; częste są tu złożenia z komponentem semantycznym 'stary': *ziemniak stary* A [WoS], *stary ziemniak* BS [MiZ, MiJ], *staro pyra* BG [SoW; SwS, DrZ], *zgniło pyra* BG [LiE]. Sporadycznie padły nazwy: *sadniok* A [KuW], *bulwa* BS [MiZ].

3. 'rząd, w którym rosną ziemniaki'

Typowa jest tu *rajka*: A [KuW], BS [RaA; MiG], BG [SbW; SzA, SzJ, MHP, LiE; GuB, MaH, WoS, BaK, DrZ], D [NiF, NeA, NiŁ, SkJ; MaE, ZuM, WiW]; pozostałe nazwy to: *radlina*: A [WoS, MaZ; PuA, KuW, KaP; KaE, OrE], BS [MiZ]; *radlonka*

/radloⁿka / radlónka / radlónka BS [RaA; MiJ, MiG/MiZ/RaA/RaA], BG [SzJ; MaH, DrZ/-SbW, SbE; MaF, SzA, SzJ, MłP, LiE; MaH, WoS, DrZ/SzJ], D [NiF, NeA/SeZ/BuB, NiL]. Sporadycznie padły określenia: rzóⁿd / rzóⁿdek BS [RaA], D [-/NiF], redlónka BG [SoW], kopczyk BG [SzJ], radliynka BG [GuB].

4. ‘wglębiecie między rzędami rosnących ziemniaków’

W 3 punktach zanotowana była *bruzda*: A [PuA, KuW, KaP; KaE, OrE], BS [MiZ, RaA; MiJ], BG [SzJ, LiE; GuB], D [NiF, MaH, BuB]; inne nazwy to: *mieⁿdzyrzyⁿdzie* BS [RaA], *rowek* BG [SbW], *radlonka / radlónka* [ZuM/SkJ; WiW].

5. ‘pole po ziemniakach’

Tu dominują formy pochodzące od 4 tematów; są to: 1. *kartoflisko*: A [PuA], BS [RaA], BG [SzJ], D [MaE], 2. *perczyisko / pyrczyisko* BS [MiZ/MiJ, MiG], BG [WoS/SbW; SzJ, MłP] oraz: *pyrczysk^oe* BG [SbW] i *peczysko / pecysk^o* D [WiW/NiA; DuR]; 3. *ziemniaczysko* BS [MiZ], BG [SzJ], 4. *bulwisko / bulwiska* tylko w D [MaH, NiF; MaE/NiA, SkJ; DuR].

Powyższe przykłady stanowią zaledwie niewielki wycinek całego materiału dotyczącego uprawy ziemniaków; pominęłam tu między innymi leksykę nazywającą miejsce do przechowywania ziemniaków, budowę kopca, czynność robienia rzędów ziemniaków, wybieranie resztek ziemniaków, kobietę wykopującą ziemniaki, płachtę do sadzenia ziemniaków, narzędzie do przerzucania (nakładania) ziemniaków, stary ziemniak wykopany razem z młodymi itd. Jednakże już nawet ten materiał daje podstawy do mówienia o zauważalnym zróżnicowaniu leksyki języka mieszkańców badanych miejscowości; po części uwaga ta odnosi się do całej Wielkopolski. Do przesłedzenia pozostaje intensywność owej dyferencjacji.

Dużej różnorodności nie wykazują nazwy wszelakich czynności związanych z uprawą ziemniaka. Określenia dla ‘sadzenie...’ i ‘wykopywanie ziemniaków za pomocą ręcznego narzędzia’ w sposób oczywisty wykazują większą żywotność w języku reprezentantów (naj)starszego pokolenia (dotyczy to pokolenia I i II) – tu obserwujemy największą różnorodność odpowiedzi. Większej jednorodności leksyki pozyskiwanej od respondentów z pokoleń młodszych (pokolenie III i IV) towarzyszą nawet swoiste przesunięcia semantyczne, np. *dziobać* [OrE] zamiast *dziabać*.

Mało urozmaicone są odpowiedzi na pytania o ‘czas wykopywania ziemniaków’ i samo ‘wykopywanie ziemniaków’. W pierwszym wypadku mamy ogólną nazwę *wykopki*, używaną przez mieszkańców wszystkich zbadanych punktów; raz pojawiły się *szefle*⁵ [MłP] (Bukówiec Górny) i *zbiór* [MiJ] (Baranówko); prócz tego w Bukówcu Górnym i Dąbrówce Wlkp. często notowane były nazwy dwuczłonowe: BG – *kopanie pyrów*, *kopanie kartofli*, *wykopki kartofli*, *ziemniaczane żniwa*, D – *pyry kopać* [MaE], *bulwy kopać* [BuA], *kopanie bulwów* [BuA]. Na odnotowanie zasługuje fakt,

⁵ Nazwa *szefle* oznaczała wprawdzie wykopki, ale w majątkach (dużych gospodarstwach rolnych); po wojnie częściowo dotyczyło to też państwowych gospodarstw rolnych (PGR), zatem odpowiedź informatorki należy rozumieć w tym właśnie sensie. W niniejszym artykule nie analizuję nazwy *szefel / szefla* ze względu na konieczność zebrania bogatszego materiału językowego.

że nazwy dwuczłonowe pojawiają się u osób starszych (p. II/III), np. *zbierać pyry* A [MaZ], *kopać pyrki / kopać ziemniaki/wybierać pyrki* BG [SzJ]. Największe zróżnicowanie wewnętrzne obserwowane było w Bukówcu Górnym, gdzie różnorakie dane pochodzą wielokrotnie od tego samego informatora, np. *kopać / kopać pyrki / kopać ziemniaki / wybierać pyrki* BG [SzJ], *kopać / zbierać / zbierać* [SoW]. Bardziej jednorodny wydaje się zasób leksykalny innych wsi (choć może to być także pochodną mniejszej liczby przebadanych respondentów).

Drugi dział przytoczonych przykładów obejmuje nazwy narzędzi, maszyn i środków transportu. W porównaniu z działem poprzednim przykłady tu zgromadzone wykazują też większe zróżnicowanie.

Dość jednorodny jest jednak materiał nazywający zarówno ‘maszynę do sadzenia ziemniaków’, jak i ‘ręczne narzędzie do sadzenia ziemniaków’. Uwzględnienie czynnika czasu (Perkowska 2006) wyraźnie pokazuje funkcjonowanie dwu warstw leksykalnych, np. *dołownik* – dawne, *sadzarka* – współczesne. Analogicznie ‘urządzenie do robienia rzędów, w których rosną ziemniaki’ – dominuje typ *radło* obok *opylacz / opelacz*: BS [MiG]/BG [SoW], D [-/MaE] oraz w BS nazwy: *obsypnik* [RaA], *obradlacz* [MiG], *kultywator* [MiG]; ta ostatnia, będąca prawdopodobnie błędem informatorki niemającej większej styczności z tym narzędziem (*kultywator* ‘narzędzie do rozbijania grud i spulchniania gleby’).

Typowość leksyki poszczególnych regionów Wielkopolski potwierdzają nazwy ‘ręcznego narzędzia do wykopywania ziemniaków’. Najtrafniej obrazuje to zestawienie: *graczka / graka* na wschodzie Wielkopolski, *haka* na zachodzie i południu, *dziabka* w centrum i na wschodzie, obok wspólnej dla Wielkopolski *haczki* i pojawiającej się sporadycznie literackiej *motyki*.

Mało różnorodne jest słownictwo nazywające ‘pojemnik na ziemniaki’. Wszędzie w zasadzie stosuje się nazwę *koszyk* albo *kosz*. Typowo poznańskie określenie *kószka* zanotowałam w Baranówku i Sowinkach. Dla porządku dodajmy *wiadro* BG [SzJ], będące oczywistym przeniesieniem funkcji na desygnat wykorzystywany, być może, okazjonalnie.

Równie dobrze do transportowania ziemniaków nadają się dawne *wozy* i współczesne *przyczepy* – nazwy stosowane w całej Wielkopolsce. W zależności od regionu występują typy wozów określane jako *hela* (Adamów, Bukowiec Górny) lub *kasta* (Baranówko i Sowinki, Dąbrówka Wlkp.).

Z największym zróżnicowaniem nazw mamy do czynienia w wypadku ‘maszyny do wykopywania ziemniaków’. I tu, podobnie jak przy nazwach wozu, dostrzegalny jest wpływ czynnika geograficznego wzmaganego przemianami w sposobie gospodarowania. Współcześnie jest to *kombajn*: *kombajn do ziemniaków*, *ko^mbajn*, *kómbaj*, *kómbajn*, maszyna zaś o mniejszym stopniu mechanizacji to ogólnie *kopaczka* lub bardziej szczegółowo: *kopaczka gwiazdowa*, *kopaczka konna*, *kopaczka do pyrów*, *kopaczka do kartofli*. Mówiąc o starych maszynach, należy zaznaczyć, że pokolenia starsze (p. I i II) podawały nazwy maszyn znanych z autopsji, których osoby urodzone w p. III już nie używały, ale kojarzyły wygląd (rzadziej nazwę); przedstawiciele pokolenia IV zwykle nie potrafili podać ani nazwy, ani opisać desygnatu, o którym mowa. Zatem inne nazwy owych ‘kopaczek’ to wspólne dla Adamowa, Baranówka

i Sowinek oraz Bukówca Górnego *gónicha / gonicha, figaczka, figaka, figa* oraz odnotowane w Bukówcu Górnym i Dąbrówce Wlkp. *kwyrla/kwerla, kwyrleja, kwerlejka, koparka* i rzadko poświadczana – raz w Baranówku i Dąbrówce Wielkopolskiej, dwa razy w Bukówcu Górnym – *kartoflarka*; dla Dąbrówki Wlkp. okazały się charakterystyczne złożenia: *maszyna do bulwów, maszyna do bulwów kopania, mašina do kopanio bulwów, mašina z kwyrłami*, podczas gdy tego typu nazwę notowałam jeszcze (tylko raz) w Bukówcu Górnym w postaci *maszyna do kopanio pyrek*.

Trzecia grupa przykładów (przywołanych wyżej pod III) obejmuje zagadnienia dotyczące bezpośrednio ziemniaka jako ‘rośliny’ (1–3) oraz ‘pola pod uprawę ziemniaków’ (4–6).

Reprezentatywną nazwą ogólną na *Solanum tuberosum*, oznaczającą zarazem jadalną część rośliny, jest odpowiednio: dla Adamowa *kartofel* i nieco rzadziej *bulwa* oraz *ziemniak / zimniak*. W Baranówku i Sowinkach najczęściej podawano nazwę *pyra*, stosunkowo często *ziemniak / zimniak*, tylko raz *bulwa* i *kartofel* [RaA]. W Bukówcu Górnym mieszkańcy używają określenia *ziemniak / zimniak, pyrka* i *pyra*, chociaż w pokoleniu I i II znane są też (rzadko) nazwy *bulwa* [MłP], *kartofel* [SoW; SzJ, MłP], *ziemniok* [SzJ]. W Dąbrówce Wlkp. prym wiedzie *bulwa* oraz *ziemniak / zimniak*, a *kartofel, pyra, pyrka* występują znacznie rzadziej; można natomiast usłyszeć określenie *kartofla* (r. żeński) [BuB]. Żeńska postać tej nazwy rzadko była przedmiotem terenowych dociekań (Basara, Basara 1992: 41)⁶. Przykład nazwy *kartofle* pokazuje, że język wsi jest żywy i niekoniecznie skazany na wymarcie. E. Kownacki pisze:

Drugą nazwą ziemniaków, która dopiero ostatnio zaczyna się szerzyć na terenie Wielkopolski, są *kartofle*. Z MAGP wynika, że nazwa ta występuje niemal w całej Polsce, jednakże w Wielkopolsce pojawia się wyjątkowo (Kownacki 1979: 36).

Materiał współczesny wyraźnie wskazuje na wzrost żywotności tegoż leksemu we wszystkich zbadanych miejscowościach.

‘Nadziemna część ziemniaka’ przynosi nam trzy typy nazw: 1. *krzak / krzok* i *krzaczek, kierzek*, 2. *leⁿta / hⁿta* i rzadziej *loⁿta / lóⁿta, hⁿa, hⁿty^j, leⁿt*, 3. *leⁿcina / hⁿcina / hⁿiⁿcina* oraz rzadziej *hⁿyciny^j, leⁿczyⁿa / hⁿczyⁿa*. Prócz powyższych określeń pojedynczo pojawiły się *łodyga* A [PuB], BG [WoS] i *nać* D [NiF, BuB]. Należy dodać, że w Dąbrówce Wlkp. respondenci wskazują różnicę semantyczną między wyrazami *hⁿczyⁿa* i *hⁿta*, gdzie pierwsza oznacza ‘zieloną, nadziemną część krzaka ziemniaka’, a druga ‘uschniętą, nadziemną część krzaka ziemniaka’.

W nazewnictwie ziemniaków przeznaczonych do sadzenia nie ma większej różnorodności – dominują dwa typy: *sadzeniak (sadzyniak / sadzeniok / sadniok), sadzonka (sadzónka)* oraz nazwy dwuczłonowe (z wyjątkiem Dąbrówki Wlkp.): *ziemniak stary, stary ziemniak, staro pyra, zgniło pyra*. Starsi informatorzy (p. I i II) podawali tu: *matka* BS [RaA], BG [SzJ; WoS], *maciora* BG [SzJ] i *bulwa* BS [MiZ]. Te ostatnie przykłady mogą świadczyć o wykojeniu semantycznym. *Matką, maciorą* bowiem

⁶ Cytuję za autorami, którzy odnotowali formę *kartofla* (r. ż.) w 3 punktach: 67. Polanowice, woj. wrocławskie, Wrocław, dz. Psie Pole, 77. Bukowice, woj. wrocławskie, gm. Krośnice, 99. Głuszyna, woj. opolskie, gm. Namysłów. Podział administracyjny sprzed ostatniej reformy, przytoczony za autorami wymienionej publikacji.

nazywają ‘stary ziemniak wykopany razem z młodymi’, czyli zeszłoroczną *sadzonkę*, która nie uległa rozkładowi. W wypadku informatorów RaA, SzJ, WoS doszło do poważnego przesunięcia znaczeniowego ze ‘stary ziemniak, z którego wyrósł krzak’ na ‘ziemniak przeznaczony do sadzenia’. Podobnie w wypadku słowa *bulwa* [MiZ] w znaczeniu *sadzonka*, w którym z kolei mamy do czynienia z przeniesieniem znaczenia botanicznej nazwy podziemnej części *Solanum tuberosum* (oraz zwyczajowej w zachodniej Wielkopolsce) – *bulwa* – na *sadzonkę*.

Odrebny problem ilustruje jednostkowe poświadczenie z Adamowa dla formy *sadniok*. Miejscowość ta leży bowiem na terenie objętym zasięgiem typu *sadnioki* (Sobierajski, Burszta 1982, m. 355). To okazjonalne potwierdzenie (a odpytałam 9 osób) traktować można jako sygnał wycofywania się tej nazwy z użycia.

Na rzędy rosnących ziemniaków w zbadanych punktach mówi się rozmaicie. Wszystkim wsiom znana jest nazwa *rajka*, podawana przez wszystkich respondentów z Dąbrówki Wlkp. Natomiast w Bukówcu Górnym wymiennie notowane były nazwy *rajka* oraz typ *radlonka* (*radło^oka* / *radlónka* / *radl^oka*), który jest podstawowym określeniem dla mieszkańców Baranówka i Sowinek oraz stosunkowo częstym we wspomnianej już Dąbrówce Wlkp. Z kolei *radlina* to nazwa typowa dla Adamowa. Bywa i tak, że mieszkańcy wsi mówią (o *rajkach*, *radlonkach*, *radlinach*) po prostu *rzędy*, np. BS [RaA], albo też używają form zdrobniałych, jak np. w Bukówcu Górnym: *kopczyk* [SzJ], *radliynka* [GuB] czy w Dąbrówce Wielkopolskiej *rzó^odek* [NiF]. W Bukówcu Górnym jednostkowo notowana była też forma z nagłosowym *re-* (*redlónka* BG [SoW]) przy powszechnym w Wielkopolsce nagłosowym *ra-*.

Z kolei mała różnorodność występuje w nazwach wgłębień między *rajkami*. Zwykle są to *bruzdy* (we wszystkich punktach) lub – w wypadku Sowinek [RaA] – *mie^odzyrzy^odzie*, respondentki z Bukówca Górnego *rowek* [SbW], dąbrowieckiej trójki informatorów *radlonka* / *radlónka* [ZuM/SkJ; WiW].

‘Pole, na którym rosły ziemniaki’ nazywane jest leksemami 3 typów, z których najżywotniejsze są (także w wymiarze przestrzennym) *perczyisko* / *pyrczyisko* (*pyrczysk^oe*, *peczysko* / *pecysk^oo*) oraz *bulwiska* jako forma częsta w Dąbrówce Wlkp. (o zawężonym, zachodnim zasięgu geograficznym). W Baranówku i Sowinkach, oraz w Bukówcu Górnym występują trzy typy nazw: *perczyisko* / *pyrczyisko*, *kartoflisko*, *ziemniaczysko*. W Adamowie potwierdzona została, jak dotąd, tylko nazwa *kartoflisko*.

Jak wynika z powyższego przeglądu, leksyka mieszkańców współczesnej wsi z zakresu pola tematycznego ZIEMNIAK jest bardzo zróżnicowana. Istotne jest i to, że w naszym wypadku mamy do czynienia ze słownictwem odnoszącym się do typowych desygnatów wiejskich. Wiele wyrazów wykazuje silne zakorzenienie w słowniku konkretnej miejscowości, mimo współistnienia z innymi – często ogólnymi – nazwami poszczególnych desygnatów.

Metodologiczne założenie: pozyskiwanie materiału od możliwie dużej liczby informatorów zróżnicowanych pokoleniowo, pozwala uzyskać dane stanowiące podstawę do wskazywania typowości zjawisk – zarówno w skali globalnej, jak i w wymiarze lokalnym. Dodatkowym argumentem są tu wyniki zestawienia moich danych z podstawą materiałową opracowań wcześniejszych bądź z wyekscerpowaną

z dawniejszej dokumentacji (np. archiwum fonograficznego Zakładu Dialektologii Polskiej UAM w Poznaniu). Dotychczasowe badania terenowe koncentrowały się bowiem zasadniczo tylko na uzyskaniu potwierdzenia żywotności danej nazwy; wobec pozyskiwania materiału od jednego informatora zazwyczaj były to poświadczenia jednostkowe, nie dające podstaw do wnioskowania o wewnętrznym (szczególnie pokoleniowym) zróżnicowaniu badanej gwary.

Przytoczone przykłady dają podstawy do obserwacji procesu unifikacji języka mieszkańców wsi, co dotyczy zwłaszcza nazewnictwa związanego ze współczesnym sposobem gospodarowania. Mamy też przesłanki do przypuszczania⁷, iż względna różnorodność podawanych nazw tego samego desygnatu jest wskaźnikiem nie tylko znacznego zróżnicowania języka, ale może sygnalizować rozchwianie systemu językowego danego użytkownika, całej wsi, czy nawet w odniesieniu do większego obszaru – całego dialektu. Przywołany materiał daje też podstawy do wnioskowania o kierunku ewolucji języka mieszkańców wsi, także o tempie tegoż procesu. W świetle powyższych przykładów rozwarstwienie – ale i typowość niektórych procesów – jest na tyle widoczne, że postulowanie dalszych badań nad przeobrażeniami i zróżnicowaniem języka mieszkańców współczesnej wsi wydaje się koniecznością.

Literatura

- BASARA A., BASARA J., 1992, *Polska gwarowa terminologia rolnicza. Przygotowanie gleby, uprawa ziemniaków*, Kraków.
- GRUCHMANOWA M., 1970, *Gwary zachodniej Wielkopolski*, Poznań.
- KOWNACKI E., 1979, *Gwarowe nazwy ziemniaka (Solanum tuberosum) w Wielkopolsce*, „Studia Polonistyczne UAM”, IV, s. 33–44.
- NOWAK H., 1982, *Gwary południowej Wielkopolski*, Poznań.
- PERKOWSKA J., 2006a, *Kwalifikowanie temporalne wypowiedzi w języku mieszkańców wsi wielkopolskich*, [w:] *Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 191–197.
- PERKOWSKA J., 2006b, *Rozwarstwienie chronologiczne słownictwa z pola tematycznego PRACA w gwarze Baranówka pod Poznaniem*, [w:] *Synchronia i diachronia – zbliżenia i dialogi. Słownictwo dawne i współczesne języków słowiańskich*, Toruń (w druku).
- PERKOWSKA J., GLISZCZYŃSKA A., 2006, *Funkcjonowanie germanizmów w języku mieszkańców wsi centralnej Wielkopolski (na przykładzie Baranówka i Sowinek, powiat Poznań)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne” (w druku).
- SIEROCIUK J., 2003, *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. XI, pod red Z. Krazyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 131–136.
- SIEROCIUK J., 2005, *Problemy współczesnej dialektologii*, „Biuletyn PTJ”, z. LXI, Kraków, s. 67–76.
- SOBIERAJSKI Z., BURSZA J., 1982, (red), *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. III: *ROLNICTWO*, Poznań.
- SOBIERAJSKI Z., 1985, *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*, Wrocław.
- SOBIERAJSKI Z., 1990, *Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski*, Wrocław.
- SOBIERAJSKI Z., 1995, *Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski*, Poznań.

⁷ Niektóre szczegółowe aspekty funkcjonowania leksyki w języku mieszkańców współczesnej wsi przedstawiłam w Perkowska 2006a, Perkowska 2006b oraz Perkowska, Gliszczyńska 2006.

- TOPOLIŃSKA Z., 1992, *Miejsce dialektologii wśród innych dyscyplin slawistycznych*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych”, s. 8: „Językoznawstwo”, Warszawa, s. 249–254.
- ZAGÓRSKI Z., 1967, *Gwary północnej Wielkopolski*, Poznań.

**Diversity of vocabulary concerning cultivation of potatoes in language
of inhabitants of villages in Wielkopolska**

Summary

The article describes vocabulary concerning semantic field POTATO. The examples illustrate diversity of terms in Wielkopolska – (detailed description of the forms in the language of selected villages in eastern, central, southern and western parts of the region – Adamów, Baranówko i Sowinki, Bukówiec Górny, Dąbrówka Wielkopolska). The processes of unification of forms were observed and their connection with social and economic changes and different age of the respondents was indicated.